

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.3>

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОГО ПОЛЯ

Дубовой А.С.,

аспірант юридичного факультету

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

<https://orcid.org/0000-0002-5313-3187>

Дубовой А.С. Справедливість як елемент правового поля.

Матеріал даної статті присвячено базовим поняттям в юриспруденції, а саме поняттям «справедливість» та «право». Проаналізовано особливості кожного з них та розмежовано їх за певними характерними принципами. Досліджено та виявлено, яке з цих понять є похідним від іншого, тобто є складовим елементом більшої системи. У науковій статті уточнюється, яке саме поняття є базовим. Центральним питанням статті є співвідношення цих двох понять, тобто чи є вони тотожними між собою, чи навпаки одне з них верховенствує над іншим при розгляді та застосуванні норм закону. Автором визначено роль поняття «справедливість» в сучасній системі права та показано його еволюцію в рамках розвитку суспільства. Основним досягненням дослідження стало знаходження детермінуючої дефініції поняття «справедливість». Вона визначена як морально-правова категорія позитивного права, яка є центральною частиною економічних, політичних та соціальних відносин. Таке визначення в свою чергу дозволяє виокремити в юриспруденції поняття природно-соціального права та позитивного права. Право повинно завжди співіснувати зі справедливістю, бо саме вона є критерієм його оцінки. Слід зазначити високу актуальність даного питання для сучасної правової концепції держави. Воно досі ще не є вирішеним та потребує глибшого аналізу та уточнення, тим паче, в умовах тотальної інтеграції української законодавчої системи в систему міжнародного права. У науковій статті досліджено різні тлумачення поняття «справедливість», що сформувались за довготривалий період розвитку суспільства та права. Питання застосування в системі права поняття «справедливість» через його багатогранність в своїх працях ставили за об'єкт дослідження вчені різних галузей та спеціальностей. Воно ставало питанням життя для філософів та юристів, соціологів та психологів, і навіть представників економіки та математики. Водночас, велика кількість досліджень все рівно не вибудувала єдиного підходу до класифікацій цих двох категорій. Тому це питання й досі є актуальним, особливо проблема співвідношення справедливості з іншими основоположними принципами права в умовах станов-

лення засад державності та розбудови національної правової системи.

Ключові слова: справедливість, право, практична реалізація справедливості, законодавство, система принципів юридичної відповідальності.

Dubovoi A.S. Justice as an element of the legal field.

The material of this article is devoted to basic concepts in jurisprudence, namely the concepts of «justice» and «law». The peculiarities of each of them were analyzed and they were demarcated according to certain characteristic principles. It was investigated and revealed which of these concepts is derived from the other, i.e. is a constituent element of a larger system. The scientific article clarifies which concept is basic. The central issue of the article is the relationship between these two concepts, that is, whether they are identical to each other, or on the contrary, one of them prevails over the other when considering and applying the norms of the law. The author defines the role of the concept of «justice» in the modern legal system and shows its evolution within the framework of the development of society. The main achievement of the research was finding a deterministic definition of the concept of «justice». It is defined as a moral and legal category of positive law, which is a central part of economic, political and social relations. This definition, in turn, allows us to distinguish the concepts of natural and social law and positive law in jurisprudence. Law must always coexist with justice, because it is the criterion for its evaluation. It should be noted the high relevance of this issue for the modern legal concept of the state. It is still not resolved and needs a deeper analysis and clarification, especially in the conditions of total integration of the Ukrainian legislative system into the system of international law. The scientific article examines various interpretations of the concept of «justice» that have been formed over a long period of development of society and law. The question of application of the concept of «justice» in the legal system, due to its multifaceted nature, was the subject of research by scientists of various fields and specialties. It became a question of life for philosophers and lawyers, sociologists and psychologists, and even representatives of economics and mathematics. At the same time, a large number

of studies still did not build a unified approach to the classifications of these two categories. Therefore, this question is still relevant, especially the problem of the relationship of justice with other fundamental principles of law in the conditions of the formation of the foundations of statehood and the development of the national legal system.

Keywords: justice, law, practical implementation of justice, legislation, system of principles of legal responsibility.

Постановка проблеми та її актуальність. В часи маніпулювання думкою суспільства та нав'язування окремої думки правлячої меншості народній більшості через соціальні мережі та Інтернет, а також інформаційну гегемонію заангажованих засобів масової інформації, питання надання інформації, питання співвідношення права та справедливості набуває ще більшої актуальності. Все частішими стають приклади використання «сили влади» в обхід принципам справедливості заради досягнення особистісних політичних чи економічних цілей. А право в таких випадках застосовується як інструмент для їх досягнення.

Це особливо помітно у передвиборчих технологіях для підвищення рейтингів політиків та політичних груп. Також такі методи використовуються у вигляді закликів до зміни політичного устрою та геополітичного напрямку розвитку певної країни, для здобуття таким чином більшої кількості прихильників. Наразі широко розвивається ще один спосіб маніпулювання принципами права та поняттям справедливості – благодійні фонди, деякі з яких під прикриттям добрих намірів проводять легалізацію нечесно зароблених коштів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Поняття «справедливість» була головним елементом правової системи ще з часів Римської імперії, де вона визначалася «вищою чеснотою». Середньовічні філософи, такі як І. Кант вважали, що саме справедливість є найвищою людською цінністю, яка є основоположним постулатом суспільства.

Слід зазначити, що справедливість та її правове становище в правових інституціях залежали від історичної епохи та її політичного устрою. В деяких випадках вона залежала від гуманістичних відносин в суспільстві, в інші часи зовсім залежала від соціального статусу індивідуума, тобто його класу, причому вищим мірилом права та справедливості вважалася в соціалістичному суспільстві праця на користь цього ж суспільства.

Сьогоднішня юридична наука трактує, що не лише справедливість є мірилом правового суспільства. До уваги бралися також моральні норми суспільства. А сама юридична наука почала процедуру передання «лавр першості» правам людини та її гідності. Це й стало початком роз-

робки та впровадження низки ініціатив щодо закріплення таких норм на конституційному та соціально-економічному рівнях.

Мета статті – визначити роль поняття «справедливість» в сучасній системі права та показати його еволюцію в рамках розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу. Основним досягненням дослідження стало знаходження детермінуючої дефініції поняття «справедливість». Вона визначена як морально-правова категорія позитивного права, яка є центральною частиною економічних, політичних та соціальних відносин. Таке визначення в свою чергу дозволяє виокремити в юриспруденції поняття природно-соціального права та позитивного права.

Базові принципи справедливості були ще закладені за часів римського права. Ними зазначалося, що закон однаковий для всіх, справедливість однакова для всіх, переваги в праві надається не за приватні заслуги, а лише з подання громадської думки.

Як і всі інші правові та соціально-економічні інституції справедливість можна поділити на підкатегорії:

- комутативну – здатність отримувати при спілкуванні з іншими людьми співставну справедливість, в залежності від того, що може дати у відповідь співрозмовник;

- розподільчу – принцип однакової справедливості та однакового рівня благ для осіб з однако-вим статусом;

- обвинувальну – винуватець обов'язково отримує своє покарання за провини;

- соціальну – не дозволяє використовувати владу та багатство, тим у кого воно є, для нанесення шкоди та пригнічення справедливості по відношенню до тих, у кого влади та статків немає.

В той же час серед вчених кіл існує думка, що справедливість повинна бути динамічною, адаптуватися в залежності від змін, що панують в суспільстві, а також блискавичною, тобто відповідальність за порушення не повинна бути розтягнута в часі. Всі правила, які хоч якимось чином відносяться до принципів справедливого правосуддя повинні бути закріплені в законах та інших нормативно-правових актах, адже таке закріплення є гарантією дотримання соціумом та становлення характеру справедливості.

Дилема справедливості знаходить своє відображення в багатьох наукових сферах та дисциплінах. Вона є об'єктом дослідження правової психології, правової ідеології та інших правових наук. Проте, не завжди справедливість позиціонується як елемент правового поля. Іноді вона виходить за рамки позитивного права та підпорядковується ідеології правлячої еліти.

В свою чергу позитивне право співставляє себе зі справедливістю в контексті того, що мораль «спрямована на те, щоб ідеали справедливості і

добра впливали на людину переважно зсередини, з допомогою стимулів свідомості людини та громадської думки. Право ж – переважно регулятор зовнішній, покликаний робити це встановлення формально певних, писаних норм, підтримуваних владою» [2, с. 52–62].

Аналіз всієї сукупності наукових публікацій нерозривно пов'язують питання справедливості та її взаємозв'язки з правом. Досі відкритим є характер цих взаємозв'язків. Тобто як справедливість впливає на право та як вона відображається у правовій свідомості суспільства. Науковці не дійшли одностайної згоди в питанні що важливіше право чи справедливість, чи взагалі справедливість є нормою права чи ні. А можливо вона і є саме право (за А.Ф. Черданцевим) [3, с. 31–34].

Проте переважна більшість за послідовниками теорії неподільності та тотожності понять справедливості та право. Такий принцип було закріплено ще в постулатах римського права та грецьких філософів, зокрема Сократа. Вони стверджували, що «право означає те, що завжди є справедливим» [7].

За думкою прихильників природного права справедливість є тим, що закладене самою природою, тобто природним правом. Такої думки додержувався Т. Гоббс. А Р. Гроцій вважав, що право «означає нічим іншим, як те, що справедливо, причому переважно у негативному, а чи не в ствердному сенсі, оскільки право є те, що суперечить справедливості» [9].

Були серед провідних теорій і такі, що пропагували справедливість як право інтуїції. Така думка була притаманна представникам психологічної школи права, зокрема Л.І. Петражицький [10, с. 31–38].

Все розмаїття наукових теорій щодо співставлення справедливості та права можна звести до кількох тверджень:

- справедливість – це властивість права;
- справедливість – це ефективність права;
- справедливість – це властивість права;
- справедливість – це функція права;
- справедливість – це результат виконання норм права.

Таке положення речей в теорії справедливості та права дає змогу ототожнити ці поняття, тобто визнати право способом реалізації справедливості. В свою чергу під справедливістю слід розуміти саме виконання приписів норм права – законів. Тому будь-який закон є справедливим та правомірним.

Останнім часом серед суддівських кіл в судах різних інстанцій все більшого поширення набуває окрема ланка теорії справедливості – суддівське вільне право [17]. За його постулатами (вперше застосовано в римському праві) суддя може керуватися власники переконаннями справедливості

за умови неможливості винести правове рішення через відсутність належної доказової бази. Показовою інституцією, де застосовується така практика є «Суд справедливості» у Великобританії. Практика судочинства допускає вихід за межі норм законодавства та приймати рішення саме за принципом справедливості, а не в рамках загальноправових норм [13, с. 14–17].

При цьому слід уточнити, що суддя не може виносити рішення, що суперечить загальноприйнятим нормам права, він має перш за все керуватися справедливими законами, а не своїми переконаннями та принципами справедливості. Він не може виходити за межі своїх законних повноважень та приймати суперечливі рішення, бо такі дії спонукають до визнання їх нікчемними.

Однак власна суб'єктивна думка судді не є ні в якому разі показником надійної справедливості та варіантом найкращого вирішення ситуації. Вона може навпаки поширити прояви свавілля та зруйнувати довіри до суддівського корпусу та системи права взагалі [4, с. 60–72].

З іншого боку, не кожна норма права є цілком справедливою, інколи навіть занадто жорстка при повному слідуванні букві закону. Через це майже всі закони та їх норми допускають різноманітні пом'якшувальні обставини та додаткові приписи, які дозволяють окрім більш чіткого та детального тлумачення отримати всебічно «облизану» ситуації. Це в свою чергу дозволяє отримати саме справедливу правову норму та уникнути однобічної некомпетентності суду чи упередженості закону.

Відсутність справедливості в деяких законах та інших підзаконних нормативно-правових актах є досить актуальною та потребує додаткового всебічного розгляду, адже такі документи за їх наявності шкодять загальноправовій системі, а отже можуть бути використані при прийнятті свідомо несправедливого рішення та вносять деструктивні ідеї в суспільство [1, с. 8–15].

Вчені наголошують, що право є ширшим поняттям, ніж закон. Закон є лише складовою його частиною, що формалізує право, тобто описує його. Закон є «суб'єктивно сформульованим і об'єктивно узаконеним юридичним правом об'єктивно діючим стосовно індивідів і суспільства в правовій системі» [2]. Закон (як справедливий так і той, що не є таким) – це лише засіб для обмеження прав соціуму.

Всі норми права повинні бути неупередженими, справедливими та відповідати «нормі вищого порядку». А право є правом лише через те, що це сукупність норм [5, с. 102–113].

Слід зазначити, що неможливо створити ідеальний закон, однак головне завдання правової держави максимально наблизитися до цього, бо «практично неможливо створити абсолютно справедливий закон, який задовольнив би всіх лю-

дей» [2, с. 52–62]. Таке твердження існувало в XVII–XVIII століттях, але воно актуальне і понині, бо в суспільстві існує соціально-економічна нерівність правлячої еліти та іншого соціуму. Все рівно закони виходять з-під пера саме верхівки суспільства, тобто, в першу чергу, вони є захистом для саме цієї верстви соціуму, хоча покликані для захисту всіх соціальних груп. «Закон служить сильному, але й слабкому... Закон використовується державою..., яка оберігає і захищає себе» [5, с. 102–113].

Закон не може захищати інтереси окремого індивіда, він діє для захисту всіх соціальних груп. Він створює певні обмеження дій. Не ясно лише обмежується більше справедливість чи несправедливість. Закон повинен обмежити несправедливість та стати прихистком для дотримання норм справедливості.

Взагалі питання формалізації справедливості в сучасній правовій системі займає чільне місце. Вона тісно переплітається з питання правової свідомості суспільства, бо саме через їх взаємозв'язок в суспільстві досягається певна регламентація відносин між державними інституціями та громадянами за рахунок приписів та норм законів. Загалом, кожна з правових систем повинна бути зразком справедливості, причому не тільки соціальної, а й економічної та політичної. Не можливо уявити ситуацію, коли право та справедливість в соціальних відносинах є лише фікцією та не є рівними для всіх індивідів та соціальних груп.

Резюмуючи все вище назване можна провести деякі аналогії та визначення для поняття справедливості [7]:

- справедливість – це формалізована інституція в правовій системі держави;
- справедливість – це реалізація рівних прав по відношенню до будь-кого та будь-чого;
- право та справедливість – це рівнозначні поняття. Чинне юридичне право повинно бути лише таким, що ототожнюється з прийняттям справедливих рішень, але обов'язково з дотриманням також норм моралі та соціальної справедливості;
- необхідно повсякчас «шукати» справедливість та закріплювати її в нормах та законах, які не повинні бути в конфронтації з діючим соціально-економічним устроєм.

Сучасна юридична наука та характер правових відносин більш схильні до того, що саме певна керуюча група соціуму формує та законодавчо закріплює той варіант справедливості, який є більш вигідним саме для неї, причому такий варіант штучно стає загальноприйнятим для всього соціуму. Слід зазначити, що ця тенденція сприймається соціумом як політично та економічно справедлива, вона ними визнається та вважається цілком моральною.

Висновки. Поняття справедливості за довготривалий період розвитку суспільства та права набув різних тлумачень. Наразі, в юридичній теорії та практиці під справедливістю розуміють щось, що є правильним, законним. Вона є мірилом права, тобто тим елементом, що визначає та закріплює базові принципи права без яких воно просто не існує. Право повинно завжди співіснувати зі справедливістю, бо саме вона є критерієм його оцінки.

Право повинно прагнути до того, щоб всі результати його діяльності були не лише законними, а й обов'язково справедливими. Однак сучасне положення речей свідчить про те, що в юриспруденції за останні сторіччя починає визрівати тенденція до віддалення від ідеалів справедливості, тобто в цьому питанні спостерігається регрес. Тому питання справедливості в праві та права в справедливості й досі викликає певні питання та потребує додаткових дискусій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бандура О.О. Антропологія права як складова філософської антропології (загальний нарис). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 1 (17). С. 8–15.
2. Бандура О.О. Гносеологія права як складова філософської гносеології (загальні міркування). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 2 (18). С. 52–62.
3. Бандура О.О. Справедливість та її роль у системі цінностей права. *Закон та життя*. 2012. № 11. С. 31–34.
4. Братасюк М.Г. Співвідношення загальних принципів та норм права в основних типах праворозуміння. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1 (11). С. 60–72.
5. Дзьобань О., Мануйлов Є. Справедливість як правова цінність: концептуалізація феномену. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2015. № 1. С. 102–113.
6. Жебровська К.А. Правові цінності: багатоманітність прояву. *Юридичний вісник*. 2015. № 2. С. 10–14.
7. Зелениця І. М. Теоретико-правові засади реалізації концепції справедливості в правовій системі. URL: <https://sworld.com.ua/konfer29/1238.pdf>.
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнар. док від 04.11 1950 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
9. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
10. Мартенко О.Л., Павлишин О.В. Взаємозв'язок мислення, свідомості та мови в концеп-

- ціях античних мислителів. *Юридична психологія*. 2019. № 2 (25). С. 31–38.
11. Павлишин О.В. Правова реальність як знакова система : монографія. Харків : Право, 2017. 336 с.
 12. Павлишин О.В., Кравчук О.В., Лев О.Р. Антропологічно-правові виміри професійної деформації моральної свідомості працівників Національної поліції України. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 2 (18). С. 71–80.
 13. Паляниця О.Г. Універсалізм правових цінностей: поняття та різновиди. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Вип. 55. С. 14–17.
 14. Тернавська В.М. Правові цінності в аспекті правової глобалізації: теоретико-правовий аналіз. Lublin, the Republic of Poland. October 30-31, 2020.
 15. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44.
 16. Яковенко М.М. Генеза вчень про справедливість як соціальне явище. *Право*. 2019. № 3. С. 11–17.
 17. Яковенко М.М. Справедливість як елемент права. 2019. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-aper/2019/nov/19966/yakovenko.pdf>.